

Болотова В.В.

КУЛЬТУРА ВІЛЬНОГО ЧАСУ Й ОСОБИСТІТЬ

Будь-яка культурна діяльність зв'язана з вільним часом. Вивчення вільного часу є однією з тих дослідницьких проблем, підходи до якої, на перший погляд, навряд чи можуть мати потребу в принциповому перегляді. Крім того, численні емпіричні дослідження нагромадили в останні десятиліття такий великий обсяг інформації про її фактичний стан, що виникає враження вичерпаності теми (роботи В.А. Артемова, С.Н. Іконникової, Г.П. Орлова, В.Д. Патрушева, Б.А. Трегубова, В.П. Маруні, Т.І. Човганського). Але у ході поглиблення соціальної поляризації, подолання тотальної соціалізованості людей, наростання різноманітності індивідуальних моделей життєнастрою саме поняття “вільний час” утрачає своє колишнє монолітне значення. Актуальність дослідження визначається необхідністю сучасного аналізу, адекватного розуміння й осмислення вільного часу як категорії соціології культури. Для цього необхідно вирішити деякі конкретні завдання:

- виявити найважливіші методологічні принципи аналізу вільного часу;
- проаналізувати структуру вільного часу;
- охарактеризувати типи особистостей у залежності від відношення людини до вільного часу;
- розглянути поняття культури вільного часу;
- виявити загальні тенденції у сфері вільного часу молоді;
- показати можливі шляхи регулювання вільного часу.

Дослідження соціального часу з 20-х років мали переважно економічний характер, а вільний час вивчався як найважливіший аспект виробничого розвитку. Вітчизняна соціологія вільного часу найбільш інтенсивно почала розвиватися з 60-70-х років ХХ століття. У 60-і роки визначений імпульс одержали соціологічні методи, які повинні були перебороти обмеженість колишнього підходу. Задача вивчення впливу вільного часу на всебічне удосконалювання особистості висунулася у число зободенних. Цей підхід у виді вихідної посилки плекав ідею про те, що вільний час людини має розумну підставу настільки, наскільки особисті інтереси збігаються з інтересами суспільства.

У середині 80-х дослідницька задача була поставлена як проблема осмислення “людського фактору”. Спроби розглянути місце і роль вільного часу в сформованому способі життя в рамках системного аналізу звелися до констатації того, що вільний час може гармоніювати з трудовою діяльністю, доповнювати її або протистояти їй, виконуючи компенсаторні функції.

У теорії вільний час продовжував розглядатися як категорія макрорівня, порівняння за своїй абстрактністю з поняттями “суспільство”, “виробництво”, “населення”. Визнавалося, що як складова частина життя реального індивіда він вміщає в себе весь спектр життєвих проявів (у тому числі асоціальні і відверто антигромадські випадки поведінки), але як наукова категорія повинен охоплювати тільки ті сторони явища, які відповідають суспільним ідеалам.

Прихильники іншої методологічної позиції прагнули розкрити саму соціальну сутність вільного часу. Намір обґрунтувати його як простір “самоцінної” діяльності, діяльності “за власним розсудом” був спрямований на те, щоб підкреслити волерозуміння людської поведінки як відмітну ознаку. Співвіднесення з вільним часом того чи іншого заняття безпосередньо зв'язувалося з особистісними установками й орієнтаціями, з нормами і цінностями соціального оточення (за словами Г.П. Орлова, це “час, призначений для розвитку розумових і фізичних здібностей людини і для задоволення соціальних потреб” [9, с. 42]).

У вивченні проблематики відкривалася можливість збагнення суб'єктивних, соціально-психологічних мотивів. Вільний час як би “індивідуалізувався”, перетворюючись в категорію, яка відбиває життя суспільства через характеристику відносин людини до дійсності, до соціального середовища.

Однобічність дослідницьких установок виразно виявляється при зіставленні розповсюджених підходів до визначення вільного часу як сукупності конкретних видів діяльності, спрямованих на відновлення фізичних сил і розвиток здібностей індивіда, і визначенню його як вільної, самоцільної діяльності. Обидва визначення не тільки проведені за різними підставами та рівнями, але відбивають різні сторони явища, хоча і зв'язані між собою.

Вільний час має багаторівневу детермінованість конкретним суспільним і культурним середовищем. У його функціональному визначенні фіксується прояв соціальної знаковості, семантичного змісту, які виступають у виді норм і установок, що регламентують вільний час, ідеальної (нормативної) ієрархії діяльних видів, властивих даній спільності. У цій ситуації варто порушити питання про суперечливість самої природи вільного часу, амбівалентність якого обумовлена тим, що він, з одного боку, виступає як явище, детерміноване суспільством, яке має відому нормативність, але, з іншого, - залишає індивіду можливість вибору.

Теорія наполягала на використанні вільного часу з метою гармонічного розвитку людини і не хотіла зауважувати масштабів, які прийняли асоціальні форми його освоєння. Головна увага акцентувалася на захопленні активних видів відпочинку, тоді як “байдикування” все більше перетворювалося в атрибут індивідуальної волі в протигагу невірній праці й іншим проявам суспільної активності.

Весь вільний час було прийнято поділяти на дві частини: час дозвілля і час більш піднесеної діяльності. Дозвілля розглядалося як сукупність занять, які виконують функцію відновлення фізичних і психічних сил людини. Воно містило у собі заняття, зв'язані зі споживанням культурних цінностей індивідуального, колективно-видовищного чи публічно-видовищного характеру, а також заняття, зв'язані з відпочинком і

розвагою, у тому числі - фізично активний і пасивний відпочинок, спілкування, розвагу в компанії, порожнє часопроводження, прогулянки, заняття антикультурного характеру (пияцтво, азартні ігри), випадкові заняття без цілей, бажань і потреб.

Час більш піднесеної діяльності - це сукупність занять, у процесі яких відбувається удосконалювання і розвиток особистості (соціально-культурна і науково-технічна творчість, суспільно-політична діяльність, навчання і самоосвіта, не зв'язані з професією; заняття фізкультурою і спортом у секціях, туризм, аматорська праця, а також виховання дітей, яке виходить за рамки обов'язкового догляду).

Теорія відшліфовувала класифікацію форм дозвілля і "піднесеної діяльності", а результати емпіричних досліджень змушували говорити про те, що по суті в сферу дозвілля була виштовхнута реалізація найважливіших соціальних потреб, які не знаходять виходу в інших областях життєдіяльності.

Вільний час виявляє цінність інтенсивністю його використання людиною для розвитку своєї особистості. Люди по-різному відносяться до свого вільного часу. С.Н. Іконникова виділила типи особистостей у залежності від відношення людини до вільного часу [3, с. 129-130].

1. Раціонально діяльний, організований, для якого характерне прагнення до максимально корисного використання свого часу. Люди цього типу заздалегідь планують, коли і чим будуть займатися.

2. Діяльний, активний, інтереси якого зосереджені на одному захопленні. Це натури емоційні, які заражають інших своєю відданістю улюбленому заняттю.

3. Працівник-ентузіаст, який має дозвілля в незначній кількості чи практично позбавлений його. Вільний час він присвячує своїй основній професії, жагуче, із захопленням відноситься до роботи, якій віддає вихідні і навіть відпустку. Такі люди зустрічаються серед творчих професій. Навколишні їх поважають, цінують за захопленість справою, але відсутність розрядки, невміння переключитися на інші види занять приводить до нервово-психічних перевантажень, стресів і втрати здоров'я.

4. Формулою дозвілля людей цього типу стали три "Т" - телевизор, тахта, тапочки.

5. Люди, які проводять своє дозвілля в компанії друзів і знайомих. Вони більш всього цінують спілкування, розмови, спільні прогулянки, виїзди за місто, із задоволенням відвідують дискотеки, атракціони, люблять різні ігри. Залишаючись на самоті, нудьгують, ледарюють, віддають перевагу будь-якій пропозиції для проведення часу.

6. "Часовбивця". Не має ніяких глибоких інтересів, часто агресивний, грубий, схильний до пияцтва, за яким випливають дебоші, хуліганство і правопорушення різного ступеня ваги.

Існують також інші класифікації типів використання вільного часу (наприклад, класифікація В.М. Пича [4, с. 34-37]).

Типологічний підхід до використання особистістю свого вільного часу найбільш близько підводить до розгляду культури вільного часу. Культура вільного часу містить у собі сукупність визначеної діяльності людей у часі, відношення людини до нього, уміння дотримувати пропорцій і раціонально організувати його; це якісний рівень використання вільного часу, який виявляється в активній творчій діяльності, спрямованій на власний розвиток особистості через освоєння визначеної системи знань, цінностей, норм і зразків.

Динаміка показників використання вільного часу найбільш яскраво простежується у результатах досліджень В.А. Артемова [2, с. 78]. Ріст загального трудового навантаження і зміна потреб привели не тільки до зменшення вільного часу, але і до заміни одних видів діяльності іншими. Підсилилася орієнтація на родину, її матеріальне благополуччя. Виросла потреба в сімейному спілкуванні, підвищилася цінність умов виховання й освіти дітей. Темпи розвитку культурно-освітньої сфери помітно знизилися, скоротився вільний час, підсилювався інформаційно-відбудовний характер його використання. Усе це заблокувало підвищення духовної культури особистості.

Відповіді на питання, що ж заважає людям проводити вільний час у домашніх умовах так, як хочеться, були зведені до трьох груп: *матеріальні мотиви* - недолік культурно-побутових предметів, місця в квартирі, неможливість запросити друзів, недолік коштів; *психофізичні мотиви* - втома після роботи, стан здоров'я; *організаційні і суб'єктивно-організаційні мотиви* - невміння організувати свій відпочинок, відсутність придатної компанії, завантаженість домашньою роботою, недолік вільного часу [12, с. 106].

Таким чином, можна припустити, що заняттям творчістю перешкоджають в основному недолік культурно-побутових предметів, коштів, втома після роботи і завантаженість домашніми справами. Щирою ж причиною можна вважати відсутність у країні відповідної системи виховання, спрямованої на розвиток творчої активності індивіда.

Для молоді серед загальних тенденцій у сфері вільного часу можна відзначити такі:

- підвищення самоцінності культурно-дозвільної діяльності як сфери самовираження і самореалізації;
- посилення поведінкової і нормативної автономізації, наростання конфліктного характеру культурно-історичного взаємозв'язку між старшим і молодшим поколіннями;
- розширення інноваційних процесів у культурно-дозвільній діяльності, ріст критичного відношення до традиційних форм і змісту вільного часу;
- стихійно-груповий характер використання вільного часу;
- наростання гедоністичних і статусно-престижних мотивів часопроводження;
- перетворення вільного часу в "зону" підвищеного ризику, ріст алкоголізації і наркотизації молоді [11, с. 67].

Попереднє вивчення типології і тенденцій культурно-дозвільної діяльності, а також умов, які впливають на характер використання вільного часу, дозволяє більш чітко виявити основні контури регулювання

вільного часу.

У структурі вільного часу були виділені такі елементи, як *суспільно регульована частина* - колективна творчість, навчання, заняття фізкультурою і спортом, культурне споживання, розвага і відпочинок і *особисто регульована* - індивідуальна творчість, самоосвіта, індивідуальне культурне споживання, фізкультура і спорт, аматорська праця, виховання дітей, товариські, дружні зустрічі, різні види розваг, пасивний відпочинок, заняття в неформальних об'єднаннях.

Регулювання змістом вільного часу - це насамперед самоврядування, тобто керування тут будується з урахуванням того, що люди самі організують і регулюють свою діяльність, у якій знаходять вираження їхні індивідуальні інтереси і потреби. Керування спрямоване насамперед на те, щоб створити оптимальні умови для саморозвитку особистості, для виявлення і реалізації її здібностей і дарувань.

Регулювання вільного часу - це не насильство над особистістю, не дріб'язкова регламентація її поведінки, не адміністративні акти з боку суспільства, які наказують, чим треба займатися. Це в першу чергу визначення об'єктивних умов з метою оптимального використання їх для розвитку особистості.

Проблема регулювання вільного часу може бути вирішена двома шляхами:

- 1) удосконалюванням і координацією всіх сфер громадського життя, суспільних служб, поліпшенням системи зв'язку, транспорту, комунально-побутового обслуговування;
- 2) розширенням особистої волі і відповідальності у використанні вільного часу, підвищенням рівня індивідуально-особистісної культури, розвитком здатності вміло розпоряджатися своїм особистим часом.

Можливість регулювання особистого часу припускає, на думку Г. П. Орлова, урахування ряду принципів [9, с. 101-102]. Одним з них є інтенсифікація, максимальне використання ресурсів організму і психіки відповідно до ритмів життєдіяльності. Однак надмірні зусилля приводять до зростання стомлюваності, зниженню емоційної, інтелектуальної активності і сприйнятливості. Ритм, порядок, домірність зусиль і готовність організму до діяльності, розподіл занять у відповідності зі зміною психічних станів - найважливіша умова раціонального використання вільного часу. Це важко, тому що людина включена в соціальну систему, яка постійно вимагає від неї виконання тих чи інших ролей і функцій.

Раціоналізації вільного часу сприяють передбачення і планування. Важливо передбачати події, здатні порушити нормальний ритм вільного часу, що дає можливість протистояти їм. Планування припускає оптимальну послідовність дій відповідно до мети. Не рекомендується планувати заняття занадто жорстко і щільно, важливо залишити резерв часу. Найбільш доцільне планування комплексу занять з переключенням з одних на інші.

Принцип якості часу зв'язаний з унікальністю і неповторністю кожного періоду для будь-якого віку. Важливо використовувати його особливості, упущений час неможливо заповнити і повернути. Кожен вік у цьому плані унікальний: людина починає ходити, говорити, бачити і пізнавати світ в образах, учитися логічно мислити, здобуває знання, уміння, навички і професію, створює родину і виховує дітей. Особливо значимі ритмічні зміни фізичної, інтелектуальної й емоційної активності. Динаміка людських відносин має свої ритми, зв'язані з місячною активністю у різні сезони і періоди дня.

Найбільш важливий час, який сприяє максимальному прояву потенційних можливостей людини, якості мозку, готовності організму до роботи і досягнення її результатів. Але бувають і критичні періоди, особливо у творчості, любові, спорті. Коли діяльність відповідає якості часу, людина відчуває повноту, цілісність буття, має можливість реалізувати себе. Це досягається правильним чергуванням напруги і розслаблення роботи м'язів і розуму, раціонального й емоційного, спілкування і самотності, ризику і безпеки, труднощів і комфорту, стресу і релаксації.

Якість часу зв'язана ще з характером роботи. Якщо людина втяглася в роботу, мобілізувала свої резерви, настроїлася, тоді буде висока продуктивність діяльності. Варто перерватися - продуктивність знижується. Цінність вільного часу залежить від того, дається він маленькими порціями від випадку до випадку чи регулярно, у виді блоків. Найбільш цінні вихідні, відпустка, канікули, причому значимість випадкового вільного часу нижче, ніж гарантованого. Важливо обмежувати час на конкретну діяльність, щоб не розтягувати заняття, - надлишок часу розслаблює.

Наступний принцип використання вільного часу - систематичне переформулювання цілей, перебудова життєвих планів на кожному новому етапі життєдіяльності. План і ціль визначаються на конкретну проблему, за рішенням якої впливає переформулювання мети і перепланування. Проблема в кожен момент життя ставиться по-новому.

Раціоналізувати вільний час дозволяє також принцип економії. Він припускає свідоме урізування, продовження і чергування занять. Однак повна раціоналізація неможлива і небажана. Вона заважає природній, органічній, емоційно захопленій діяльності. Частина вільного часу повинна бути не раціоналізованою, важлива "романтизація", відмовлення від планування, економії, оцінки якості. Це зв'язано з установкою на максимальне використання сьогоденного дня, його повноту, цінність сиюхвилинність існування, наприклад, у відпустці, свята. Романтичне дозвілля можливе сьогодні як домашнє, сімейне дозвілля, чи як вихід за межі буденного оточення в сферу нового і невідомого, чи як психологічна установка на ігрову поведінку, щоб прикрасити, різноманітнити буденне життя, улаштувати собі своєрідне свято, перетворивши проблему в гру.

Таким чином, планування, вироблення оптимальної стратегії часокористування актуальні сьогодні, особливо з прискоренням темпів життя і підвищенням цінності часу. Це обумовлено інтенсифікацією діяльності, збільшенням можливостей вибору занять і дефіцитом вільного часу. Проблема його цінності встає

щораз, коли людина робить вибір, приймає яке-небудь рішення.

Виробнича раціоналізація на основі наукомістких технологій обернулася подальшим утвердженням прагматично-утилітарного, технократичного початку над духовними і щиросердечними аспектами людського життя. При цьому урбанізоване середовище не створює повноцінної можливості для того, щоб людина могла знайти себе поза виробництвом. Бажання вирватися з цього порочного кола надихає масові екологічні рухи “зелених”, змушує шукати шляхів, які ведуть до формування альтернативних способів існування.

Специфіка нашого положення зводиться не тільки до незавидного економічного стану країни. Прагнення відірватися від тоталітарного минулого зв'язане з процесом визначення статусу особистості - і в соціально-психологічному, і в культурному, і в правовому відношенні. У такій обстановці вільний час виступає не тільки як засіб відновлення фізичних сил, але і як засіб розкриття духовних потенцій, виконує функцію підтримки цілісності особистості у всьому різноманітті її властивостей і здібностей, створюючи умови для здійснення особистістю внутрішньої самототожності. Вільним у цьому плані виявляється час тих чи інших станів людського буття, в якій людина свідомо виявляє зміст і духовну мету свого перебування на землі, утілює світ своєї особистої визначеності. Саме область вільного часу служить сьогодні полем акумуляції “особистісного початку” нашої культури і, одночасно, індикатором його розвитку, самоствердження. Таким чином, мова йде про прояв екологічного аспекту вільного часу в збереженні й утвердженні індивідуальності, що нерозривно зв'язується особистістю з безпосереднім переживанням життєвого призначення, відношенням до свого місця і ролі в суспільстві, які надають індивіду сили не тільки прямувати установкам соціального середовища, але і протистояти несприятливим обставинам.

Такий “екзистенціальний” погляд на природу вільного часу виводить його вивчення далеко за межі дозвільної проблематики, зближуючи більш із соціологією особистості, тому і сприймається перспективним дослідницьким напрямком. Обриси вільного часу виявляють себе не як тверді межі, які установлені державою для всього населення, а як грані життєвого світу особистості. Розмаїтість способів організації, розподілу і використання тимчасового бюджету попадає в залежність від джерел доходу і каналів їхнього одержання індивідом у сполученні з ціннісними установками і життєвими планами.

Література

1. Анашкина Г.П. Досуг интеллигенции в Ульяновске// Социологические исследования. - 2001. - № 12. - С. 97-102.
2. Артемов В.А. Изменения условий и образа жизни в Сибири (1972-1993)// Социологические исследования. - 1995. - № 1. - С. 73-83.
3. Иконникова С.Н., Лисовский В.Т. На пороге гражданской релости (Об активной жизненной позиции современного молодого человека). - Л: Лениздат, 1982. - 176 с.
4. Культура досуга/ В.М. Пича, И.В. Бестужев-Лада, В.М. Димов и др. - Киев: Изд. Киев. ун-та, 1990. - 240 с.
5. Культурная деятельность населения: Демографический аспект: Сб. науч. тр. - М.: НИИК, 1986. - 126 с.
6. Маруня В.П. Рациональна організація вільного часу молоді. - К., 1980. - 48 с.
7. Мурзин А.Э. Актуально ли изучать свободное время? // Социологические исследования. - 1993. - № 11. - С. 95-99.
8. Орлов Г.П. Свободное время и личность. - Свердловск: Средне-Уральское кн. изд-во, 1983. - 174 с.
9. Орлов Г.П. Свободное время: Условие развития человека и мера общественного богатства. - Свердловск: Изд. Урал. ун-та, 1989. - 176 с.
10. Патрушев В.Д. Изменения в использовании свободного времени городского населения за двадцать лет (1965-1986) // Социологические исследования. - 1991. - № 3. - С. 24-32.
11. Трегубов Б.А. Свободное время молодежи: Сущность, типология, управление. - СПб.: Изд. С.-Петербур. ун-та, 1991. - 152 с.
12. Труд, быт и отдых трудящихся: Сб. науч. ст./ Отв. ред. В.Д. Патрушев. - М.: Ин-т социологии АН СССР, 1990. - 185 с.
13. Човганський Т.І. Вільний час і виховання особи. - К., 1978. - 46 с.